ISSN (online):
3102-601X

Ban Dvor
ČASOPIS ZA DRUŠTVENE
I HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Pregledni rad
Prihvaćeno: 24. 8. 2026.
Objavljeno: 14. 10. 2026.

eLokator: bd2026-001
DOI: https://doi.org/10.68268/bd/f5ilm1

Prvotisak latiničnih molitvenika iz 1490: Venecija, Dubrovnik ili Kosinj?

dr. sc. Ivan Mance
https://orcid.org/0000-0001-8663-9742
Udruga Ban Dvor, Oroslavje, Republika Hrvatska — info@bandvor.hr

Sažetak: U radu se obrađuju povijesna saznanja o prvotisku dvaju latiničnih molitvenika dubrovačke jezične provenijencije, koji su korišteni u ženskim dubrovačkim samostanima. Danas imamo sačuvan po jedan primjerak obaju molitvenika, koje treba nazivati ovako: *Oficij B. D. Marije* (uz koji dolazi i *Sedam psalama pokornih*) te *Oficij sv. Krsta* (uz koji dolazi i *Oficij sv. Duha*). Sačuvani primjerci uvezani su u jednu knjigu, pa se ponekad pogrješno prikazuju kao jedna umjesto kao dvije različite inkunabule – iz iste tiskare. Digitalizirani primjerci dostupni su javnosti na internetskim stranicama Vatikanske biblioteke, ali nažalost nisu cjelovito sačuvani. Nedostaju stranice s mogućim kolofonom i podatcima o mjestu i vremenu tiskanja, pa se već dugo u literaturi pretpostavlja da su otisnuti oko 1490. To je, kao i u slučaju hrvatskoga Prvotiska iz 1483., otvorilo nekoliko prijedloga za moguće mjesto njihova tiskanja: od Venecije, koja se najčešće navodila, do Dubrovnika, predloženoga u novije vrijeme. Danas ih se u literaturi često naziva *Prvi tiskani dubrovački molitvenik*, što ih ne samo pogrješno interpretira kao jednu inkunabulu, nego i tiskanje u Dubrovniku predstavlja kao najizgledniju znanstvenu činjenicu. U ovome se radu otklanja svaka mogućnost tiskanja latiničnih molitvenika u Dubrovniku. U stručnoj je literaturi potvrđen tiskar papinske oprostnice, pape Siksta IV. iz 1475., na temelju koje Valentin Putanec pogrješno i neutemeljeno određuje mladoga Dobrića Dobrićevića kao tiskara te oprostnice u Veneciji, a posredno i kao tiskara latiničnih molitvenika u Dubrovniku. Pitanje mjesta tiskanja tih molitvenika ostaje otvoreno, ali neke povijesne indicije mogu upućivati na Kosinj i Kosinjsku tiskaru. Takva je mogućnost zasad potpuno na razini radne hipoteze, ali se prema trenutačnim spoznajama pokazuje uvjerljivijom od Venecije.

Ključne riječi: latinični molitvenici iz 1490., Venecija, Dubrovnik, Kosinj, Valentin Putanec, Krištofor Dubrovčanin, Incunabula Croatica, Kosinjska tiskara

Ovaj je rad objavljen pod licencijom Creative Commons Autorstvo 4.0 Međunarodna (CC BY 4.0).

The First Printed Latin-script Prayer Books from 1490: Venice, Dubrovnik, or Kosinj?

Abstract: This paper examines historical findings concerning the first printing of two Latin-script prayer books of Dubrovnik linguistic provenance, which were used in women's convents in Dubrovnik. Today, one copy of each prayer book survives, and they should be referred to as follows: the *Office of the Blessed Virgin Mary* (accompanied by the *Seven Penitential Psalms*) and the *Office of the Holy Cross* (accompanied by the *Office of the Holy Spirit*). The surviving copies are bound together in one volume and are therefore sometimes incorrectly presented as one, rather than as two distinct incunabula produced by the same printing house. Digitised copies are publicly available on the website of the Vatican Library, but unfortunately the surviving originals are incomplete. The pages containing a possible colophon and information about the place and date of printing are missing; consequently, the scholarly literature has long assumed that they were printed around 1490. As in the case of the First Printed Croatian Book of 1483, this has given rise to several proposals concerning their possible place of printing: from Venice, most frequently cited, to Dubrovnik, suggested more recently. They are now often referred to in the literature as *First Printed Dubrovnik Prayer Book*, which not only incorrectly interprets them as a single incunable, but also presents their printing in Dubrovnik as the most plausible scholarly fact. This paper rules out any possibility that the Latin-script prayer books were printed in Dubrovnik. Scholarly literature has established the identity of the printer of Pope Sixtus IV's papal indulgence of 1475, on the basis of which Valentin Putanec erroneously and without grounds identifies the young Dobrić Dobrićević as the printer of that indulgence in Venice and, indirectly, as the printer of the Latin-script prayer books in Dubrovnik. The question of the place where these prayer books were printed remains open, but certain historical indications may point to Kosinj and the Kosinj Printing House. For the time being, this possibility remains entirely at the level of a working hypothesis, but, according to current knowledge, it appears more convincing than the hypothesis of printing in Venice.

Keywords: Latin-script prayer books from 1490, Venice, Dubrovnik, Kosinj, Valentin Putanec, Christophorus de Ragusio, Incunabula Croatica, Kosinj Printing House

UVOD

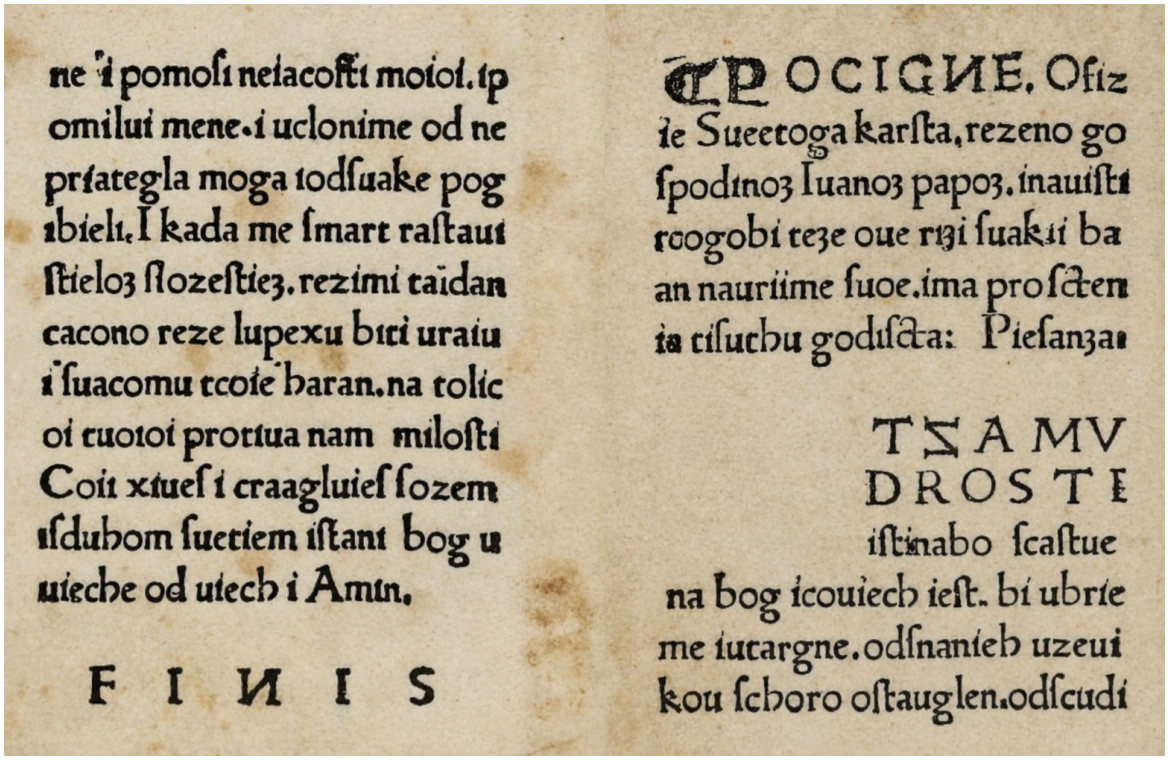
Hrvati imaju devet inkunabula koje su otisnute na hrvatskome jeziku, na glagoljici (šest) i na latinici (tri). Prve dvije latinične inkunabule jesu dva mala molitvenika koji se u jednome uvezanom primjerku danas čuvaju u Vatikanskoj biblioteci. Ne znamo ni kada ni gdje su otisnuti, ali istraživači pretpostavljaju da je to moglo biti oko 1490. Dok ih jedni bez ikakvih dokaza poklanjaju Veneciji tvrdeći, kao i za naš Prvotisak iz 1483. da su tamo otisnuti, drugi potpuno neutemeljeno tvrde da je njihovo tiskanje gotovo sigurno obavljeno u Dubrovniku. Tako se u literaturi ustalio naziv *Prvi tiskani dubrovački molitvenik* koji pogrješno aludira na tiskanje u Dubrovniku te upućuje na jednu umjesto na dvije fizički različite knjige, koje su nastale u isto vrijeme i u istoj tiskari.

Cilj je ovoga rada napraviti povijesni presjek dosadašnjih istraživačkih napora oko utvrđivanja povijesnih okolnosti vezanih za ta dva latinična molitvenika te ponuditi neke druge prijedloge koji bi, na razini današnjih spoznaja, mogli biti objektivniji nego što su to Venecija ili Dubrovnik.

OFICIJ B. D. MARIJE I OFICIJ SV. KRSTA

Već u samome nazivu tih latiničnih molitvenika postoje neujednačenosti, pa ćemo ih u ovome radu nazvati Prvotisak latiničnih molitvenika (dalje u tekstu: PLM). Kao što je uvodno rečeno, danas se čuvaju uvezani u jednu knjigu, a javnosti su dostupni u digitaliziranome obliku na internetskim stranicama Vatikanske biblioteke.[1] Prvi ih javnosti objelodanjuje Ciro Giannelli, koji o njima donosi analizu[2] te cjelovitu transkripciju[3] u knjizi Frane Fanceva. Giannelli u svojoj analizi jasno govori da se radi o dvije, a ne o jednoj knjizi, što tumači velikim otisnutim slovima FINIS na završetku prvoga molitvenika.[4]

[1] Inc.VI.33 | DigiVatLib, 2015. https://digi.vatlib.it/view/Inc.VI.33 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).
[2] Njegova se analiza poslije rijetko konzultira iako se radi o vrlo stručnome prikazu PLM-a. Fancev i Giannelli, 1934.
[3] Fancev i Giannelli, 1934, str. 251–288 u dodatku.
[4] „Nego sva je prilika da u molitveniku imamo sada zajedno spojene dvije stvari što su u samom početku bile svaka za se, premda su bez ikakve sumnje i štampane u isto doba, istim slovima, pa i na istom papiru. Ja držim naime da se posljednji tabak (sveščić, op.a.), koji obuhvaća *Oficije sv. Krsta* i *Oficije sv. Duha*, ima smatrati kao samostalna knjižnica što se je mogla prodavati i prodavala i napose, nezavisno od veće knjige sa *Oficijem B. D. M.* i *Sedam psalama pokornih* i ostalim molitvama na kraju prvoga dijela, koje su prema svome duhu i sadržaju, čvrsto vezane sa prednjim oficijem. A da je tako i bilo, nagađam po tome, što se na posljednjoj strani pravog

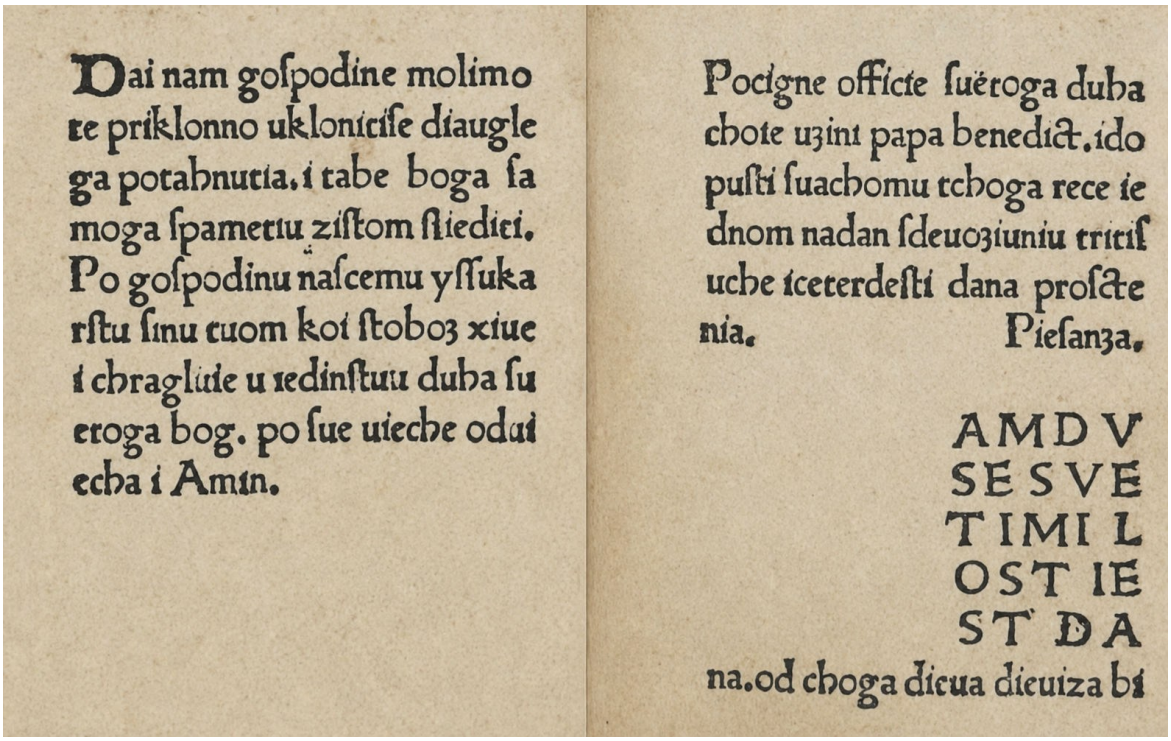
ne i pomosi nelacosti moioi. ip
omilui mene. i uclonime od ne
prategla moga todsuake pog
ibieli. I kada me smart rastaui
stielo3 slozestiez. rezimi taidan
cacono reze lupexu biti uraiu
i suacomu tcoie baran. na tolic
oi tuotoi protiua nam milosti
Coii xtues i craagluies sozem
isduhom suetiem istant bog u
uieche od uiech i Amin.

F I N I S

TP OCIGNE. Ofiz
ie Sueetoga karsta, rezeno go
spodino3 Iuano3 papo3. inauisti
roogobi teze oue rizi suakti ba
an nauriime suoe. ima prosaten
ia tisuchu godisca: Piesanza.

T S A MV
D R O S T I
istinabo scastue
na bog icouiech iest. bi ubrie
me iutargne. odsnanieh uzeui
kou schoro ostauglen. odscudi

Slika 1. Kraj prvoga i početak drugoga molitvenika[5]

Dai nam gospodine molimo
te priklonno uklonitise diaugle
ga potahnutia. i tabe boga sa
moga spametiu zistom stiedici.
Po gospodinu nascemu yssuka
rstu sinu tuom koi stobo3 xiue
i chraglitie u iedinstuu duha su
eroga bog. po sue uieche odui
echa i Amin.

Pocigne officie suëtoga duha
chote uzini papa benedict. ido
pusti suachomu tchoga rece ie
dnom nadan sdeuoziuniu tritis
uche iceterdesti dana prosate
nia. Piesanza.

AMDV
SESVE
TIMI L
OST IE
ST DA
na. od choga dicua dieuiza bi

Slika 2. Završetak Oficija sv. Krsta i početak Oficija sv. Duha u drugome molitveniku[6]

molitvenika čita, štampana velikim slovima, riječ finis, dočim na svršetku idućeg tabaka nema ništa, kao što je naravno na kraju malene knjižice, koja broji svega osam listova.“ Fancev i Giannelli, 1934, str. XXXII–XXXIII.

[5] Inc.VI.33 | DigiVatLib, 2015, fol. 101v–102r. https://digi.vatlib.it/view/Inc.VI.33 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

Kao što na Slici 1. možemo vidjeti, *Oficij B. D. Marije* završava (njegov početak nažalost nije sačuvan) velikim otisnutim F I N I S, a *Oficij sv. Krsta* također počinje velikim otisnutim P O C I G N E (počinje, op. a.). S druge strane, na Slici 2. vidimo da Oficij sv. Krsta završava bez istaknutoga grafičkog završetka, a isto tako (malim slovima) počinje Oficij sv. Duha. To su jasni tiskarski elementi po kojima, do nekih novih saznanja, moramo te molitvenike tretirati kao dvije različite knjige, koje su vjerojatno zbog oštećenja i nepotpunosti u nekome trenutku uvezane u jednu knjigu. Tako bi prvi molitvenik trebalo naslovljavati *Oficij B. D. Marije* uz koji dolazi i *Sedam psalama pokornih*, a drugi molitvenik trebalo bi naslovljavati *Oficij sv. Krsta* uz koji dolazi i *Oficij sv. Duha*.

Vrlo je važno napomenuti kako je već Giannelli naglasio dubrovačku provenijenciju PLM-a, ne samo u jezičnome smislu,[7] nego i kao najizglednije područje njihova korištenja.[8] Bez obzira na to, Giannelli jasno kazuje kako nema govora o tiskanju PLM-a u Dubrovniku[9] iako znamo za nešto kasnije postojanje tiskarske preše, punca za „lettera schiaua“ i drugoga alata u Dubrovniku u jednoj oporuci iz 1501., a provedenoj 1502.[10]

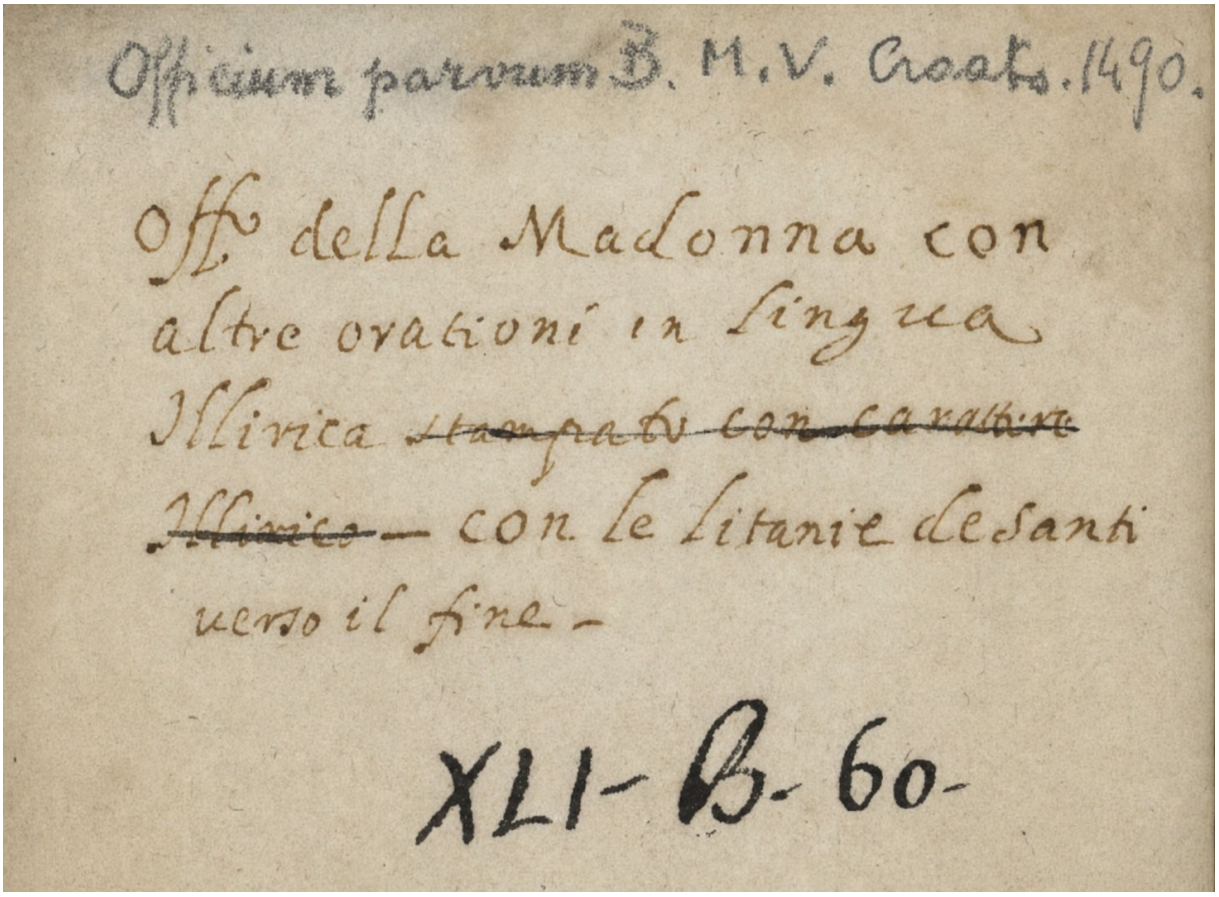
[6] Inc.VI.33 | DigiVatLib, 2015, fol. 105v–106r. https://digi.vatlib.it/view/Inc.VI.33 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

[7] „Što se pak tiče mjesta štampanja, prilike su još više zamršene, jer, kako su mi složno izjavili stručnjaci, kojima sam dao pregledati knjigu, tipi (tiskarska slova, op. a.) u njoj ne podudaraju se ni s onima što su tada bili u upotrebi u poznatim mletačkim štamparijama (a ko ne bi odmah mislio na Mletke, kao na postojbinu shr. izdanja iz kraja XV. vijeka?), a ni s onima s kojima je radio čuveni dubrovački štampar Dobrić Dobričević (Boninus de Boninus), na koga bi donekle moglo upućivati to što knjiga, u jezičnom pogledu, predstavlja dubrovačku, inače ne uvijek konzekventnu, preradu čakavsko-ikavskih matica, onako kako se to opaža i u starijem Vatikanskom hrvatskom molitveniku.“ Fancev i Giannelli, 1934, str. XXX–XXXI.

[8] „Knjiga čuva se danas u Vatikanskoj biblioteci pod signaturom Inc[unaboli] VI. 33 (prije: Stamp. Barb. C I 20), a tamo je došla g. 1902., kada je papa Lav XIII. kupio bogatu obiteljsku knjižnicu knezova Barberini, u kojoj se je nalazila gotovo od samog početka te biblioteke, kao što izlazi već iz toga što je ona navedena u njenim najstarijim inventarima. Kad se to uzme u obzir, sama se sobom nameće misao da je možda i naš molitvenik stigao u Rim istim putem kao i Vatikanski molitvenik (rukopis Barb. lat. 370), za koji se sada sigurno zna da ga je poklonio kardinalu Franu Barberini starijemu (1597. – 1679.) dubrovački nadbiskup Bernardino Larizza. I zbilja, kada sam prvi put dobio u ruke Hrvatski molitvenik (PLM, op.a.) te sam opazio na strani što dolazi pred sadašnjim početkom knjige bilješku, u kojoj se kratko izlaze sadržaj molitvenika, odmah sam se sjetio rukopisa Barb. lat. 1808, gdje se čitaju brojna pisma nadbiskupa Bernardina kardinalu Franu, pa uspoređujući ih sa bilješkom, mogao sam zaključiti da i ona potječe bez ikakve sumnje iz ruke samog Bernardina.“ Fancev i Giannelli, 1934, str. XXXI.

[9] „Da je pak naš molitvenik možda bio štampan u samom Dubrovniku od nekoga što nije još dosta vješt u štamparskome poslu, to se ne smije nikako pretpostaviti, jer, iako se zna za vrlo rane pokušaje da se štamparstvo uvede u ovaj grad, pa još više i za postojanje u njemu štamparskog alata (ćirilskog!), ne zna se opet da li je ikada, on ili nekakav drugi, namijenjen štampanju latinicom, bio upotrijebljen, što za sada nije nimalo vjerojatno.“ Fancev i Giannelli, 1934, str. XXXI.

[10] Iz jedne oporuke prezbitera Luke Radovanovića, kapelana ženskoga benediktinskog samostana i crkve sv. Marije od Kaštela (Sancte Marie de Castello), datirane 15. listopada 1501. te otvorene 15. srpnja 1502., dan nakon što je Luka Radovanović preminuo, saznajemo sljedeće: „Ostavljam gospodinu Pavlu, sinu pokojnog Vukašina, brevijar na dobrom papiru, neuvezen, te prešu za tiskanje knjiga sa svim svojim puncama (ponzoni) za slavenska slova (*lettera schiaua*) i sa svim svojim spravama, što se zateknu u mojoj kući.“ Jagić, 1899, str. 508.

Slika 3. Zapis dubrovačkoga nadbiskupa Bernardina Larizza na početku PLM-a[11]

Iz toga navoda saznajemo da je vlč. Luka Radovanović u svojoj kući u Dubrovniku zaista imao tiskarsku prešu, pomoćne alate i važno – punce, a ne slova – za tiskanje. Prvo, te se punce nazivaju „lettera schiava“, što može ponekad upućivati na glagoljicu ili u dubrovačkome krugu na bosančicu, ali nikako ne na latinična slova. Npr. Runje, 2007, str. 179. bilj. 159.
Drugo, vlč. Radovanović ima punce, a ne odlivena slova. Taj podatak upućuje na nabavku tiskarskoga alata, na narudžbu iz nekih većih tiskarskih središta (Venecija, Rim), odnosno na pripremu tiskare. Od punca se u mekšemu materijalu udaraju (punch) kalupi slova, koji se potom stavljaju u Gutenbergovu prešicu za lijevanje slova te se ugrijanom legurom olova izlijevaju slova. Dakle, vlč. Radovanović vjerojatno je nešto prije pisanja oporuke tek pribavio tiskarski materijal planiravši samostalno odliti slova glagoljice ili bosančice te krenuti u tiskarski posao. Treće, njegova oporuka sastavljena je 15. listopada 1501., a otvorena dan nakon njegove smrti, 15. srpnja 1502. Možemo pretpostaviti da je vlč. Radovanović planirao osnovati tiskaru i tiskati crkvene knjige. Nabavio je potrebnu aparaturu, ali ga je vjerojatno bolest natjerala na pisanje oporuke, nakon koje je uskoro i preminuo. Nasljednik tiskarske aparature, vlč. Pavle Vukašinović, iako se u literaturi ponekad spominje kao knjižar ili knjižničar, koliko danas znamo, nije otisnuo ništa na toj tiskarskoj preši. „Paulus Vuccassinouich, presbiter, librarius, cappellano di St Luca, Podstraine“. Državni arhiv u Dubrovniku, 2021.

[11] Zapis dubrovačkoga nadbiskupa Bernardina kazuje: „Off(icio) della Madonna con / altre orationi in lingua / Illirica stampato con carattere / Illirico — con le litanie de santi / verso il fine.“ Prevedeno: Oficij Blažene Djevice Marije s drugim molitvama na hrvatskome jeziku, otisnut hrvatskim pismom, s litanijama svetaca prema završetku (knjige). Nakon njega dolazi, drugim rukopisom napisana, stara signatura iz knjižnice knezova Barberini, a čiji je knjižničar iz nekoga razloga i precrtao dio teksta stampato con carattere / Illirico. Inc.VI.33 | DigiVatLib, 2015. https://digi.vatlib.it/view/Inc.VI.33 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.). XXVIIr.

Poslije PLM spominju neki autori, poglavito u analizi vodenih znakova papira PLM-a,[12] a najviše se njime nakon Giannellija bavio Valentin Putanec, čije istraživanje analiziramo u sljedećim poglavljima.

VALENTIN PUTANEC I TISKANJE PLM-A U DUBROVNIKU

Ovdje ćemo skrenuti pozornost na probleme u povijesnoj i grafičkoj interpretaciji PLM-a, koju Valentin Putanec, kao prvi koji predlaže tiskanje PLM-a u Dubrovniku, postavlja u svojemu istraživanju.[13] Njegovu analizu poslije nekritički preuzimaju pojedini istraživači kao najvjerodostojniji znanstveni odgovor na pitanje gdje je mogao biti otisnut PLM. U Putančevu je radu cijeli niz netočnosti i pogrješnih interpretacija, za čiju bi analizu bilo potrebno napisati zaseban kritički osvrt, što ovdje nećemo činiti. Zadržat ćemo se na njegovu zaključku o tiskanju PLM-a u Dubrovniku, koji je, prema njemu, tiskao Dobrić Dobrićević oko 1470. – 1475.[14] i analizi kojom je došao do toga zaključka.

Putanec dobro utvrđuje uporabu PLM-a u ženskome samostanu, gdje iz transkripcije Giannellija navodi primjere ženskoga roda u obje knjige („nisam dostojna, znam da sam velika grišnica, usliši me grišnicu“).[15] Nakon toga njegova analiza poprima nekritičan i metodološki netočan smjer, zbog čega se ne može prihvatiti kao ozbiljna znanstvena raščlamba.

[12] „Ipak nema sumnje da su to slova iste tiskare, i da su obje knjižice proizašle iz iste oficine. Da su pak knjižice doista tiskane u 15. stoljeću dokaz je, pored samog signiranja, dosta primitivna tehnika tiskanja i ostali pribor tiskare. Sam papir potječe iz 15. st. Nikakav se vodeni znak ne može ustanoviti u tim inkunabulama, već samo neka tri do četiri primitivna i nejasna fragmenta od vodenih znakova, koji nikako ne odaju oznake papira iz 16. st., kako su to pokazala zajednička istraživanja M. Bošnjaka, V. Hofman i V. Putanca.“ Bošnjak, 1970, str. 63.

[13] Putanec, 1985.

[14] „Dakle, sve govori za to da postoji mogućnost da je Dobrićević u Dubrovniku u godinama oko 1470. – 1475. tiskao Prvotisak Hrvatskog latiničkog molitvenika za samostan časnih sestara od Kaštela i da je stroj i slova tom prilikom ili zbog trošnosti ili zbog kojeg drugog razloga ostavio u Dubrovniku, pa se onda taj materijal spominje i u testamentu Luke Radovanovića iz 1501.“ Putanec, 1985, str. 41. Putanec bez novih dokaza i metodološki neutemeljeno inzistira na Dobrićeviću kako bi preko njega ubicirao tiskanje PLM-a u Dubrovnik iako Giannelli jasno isključuje Dobrićevića kao tiskara i Dubrovnik kao tiskaru. Postoji zapis o tiskarskome stroju, punce za glagoljicu ili bosančicu (ne spominju se odlivena slova i ne spominju se latinična slova) u dubrovačkoj oporuci iz 1501. Iz toga, bez ikakvih dodatnih elemenata, izvesti tiskanje latiničnih knjiga u Dubrovniku 30 godina prije toga zapisa, i to u vrijeme kada Venecija tek započinje s tiskarskim poslom, u potpunosti je neutemeljeno. Johannes de Spira (Johann von Speyer) tiskao je Cicerona u Veneciji 1469. kao prvu mletačku inkunabulu, a iste godine (18. rujna) dobiva i povlasticu mletačkoga senata za tiskanje u Veneciji. Stavljati Dubrovnik, za koji ne postoje nikakvi dokazi o tiskanju inkunabula, u isti rang s Venecijom, nije ozbiljno znanstveno promišljanje. Johannes of Speyer’s Printing Monopoly, Venice (1469), 1469. https://www.copyrighthistory.org/cam/tools/request/showRepresentation.php?id=representation_i_1469 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

[15] Putanec, 1985, str. 33.

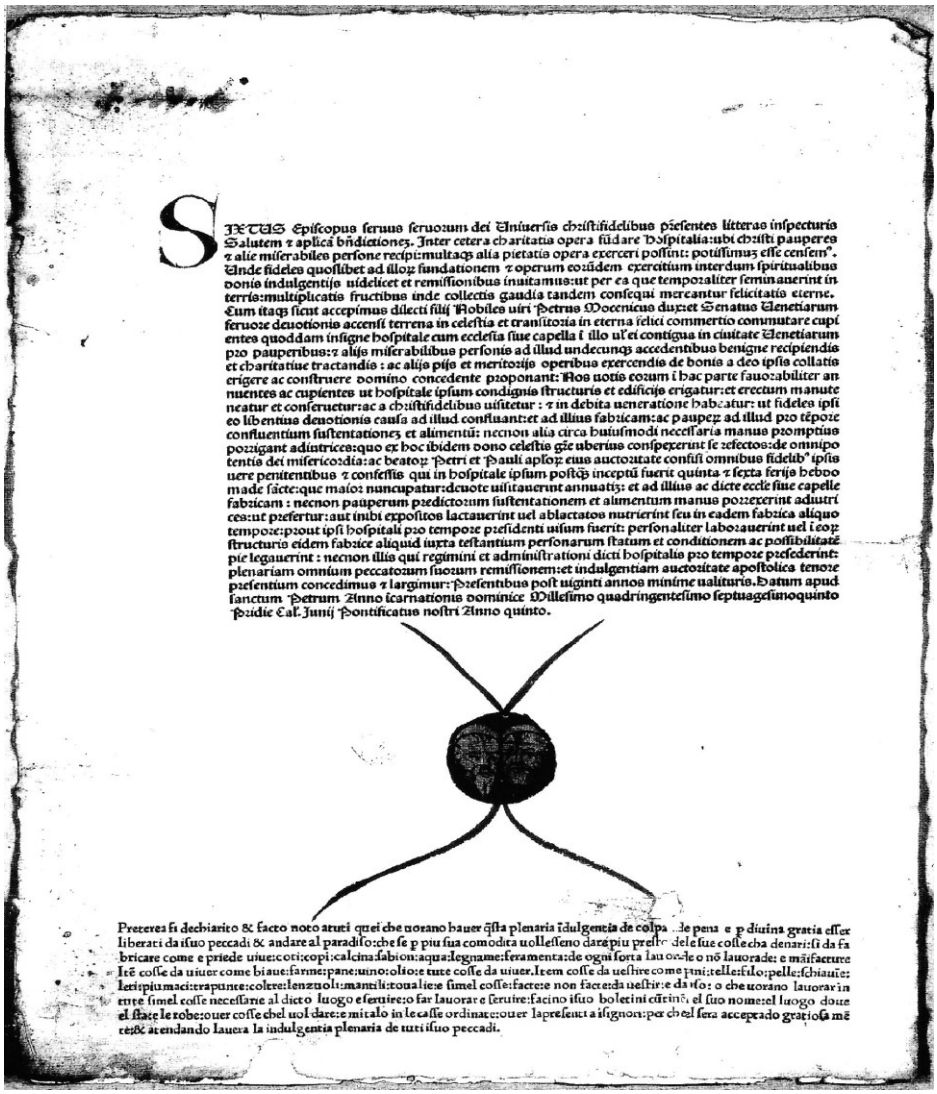
Putanec analizira jedan list iz Arhiva HAZU-a, signatura: D-XV-99. Radi se o indulgenciji ili oprostnici pape Siksta IV., koja je izdana 31. svibnja 1475. Putanec analizira taj jedan arak papira, formata 39 x 30 cm, čija je jedna stranica prazna, a na drugoj stranici dolazi latinska oprostnica pape Siksta IV., koja je tiskana latinicom, odnosno goticom. Ispod nje nalazi se tumačenje oprostnice na klasičnoj latinici (romani), na talijanskome jeziku i mletačkome dijalektu. Putanec donosi prijepis teksta[16] te dvije nepotpune fotografije oprostnice.[17]

U Veneciji je radilo više desetina majstora tiskara koji su u svojim oficinama mogli otisnuti tu oprostnicu za potrebe same Venecije, ali Putanec nekritički odbacuje sve mletačke tiskare i tvrdi da je dokazao da je Dobrić Dobrićević tiskar oprostnice.[18] Međutim, za to on ipak ne nudi nikakve dokaze niti je to moguće tvrditi na temelju analize nekoliko slova te eliminacije dvaju registara slova inkunabula s početka 20. st. – napomenimo kako registre samo navodi, ali ne nudi nikakvu tipografsku analizu.[19]

Kako Putanec dolazi do Dobrićevića? Usporedbom slova papinske oprostnice s pojedinim inkunabulama koje je tiskao Dobrić Dobrićević, pronalazi sličnosti u gotici, ali ne u cijelome tekstu, nego samo u slovima M, D, P i A. Već to po njemu „bjelodano dokazuje da je tu indulgenciju tiskao Dobrić Dobrićević“.[20] Nadalje, Putanec u predmetnome arku prepoznaje sličnosti između nekoliko slova fonta romana sa slovima PLM-a. Ipak, svjestan je da je takva analiza problematična jer ni tih nekoliko slova ne može pouzdano uputiti na Dobrićevićevu tiskaru. Polazeći od lošega, gotovo amaterskoga otiska PLM-a – što je svakako točno – na temelju nedostatne analize slova zaključuje da je Dobrićević ta slova možda prigodno nabavio prije, kada je kao mladić i naučnik boravio kod Paltašića. Na toj osnovi Putanec nadalje zaključuje da je Dobrićević, prije naukovanja kod Paltašića, kao rođeni Dubrovčanin, u dobi od dvadeset do dvadeset pet godina učio tiskarski zanat u Dubrovniku, oko 1470. – 1475., kada je posuđenim slovima navodno prigodno otisnuo PLM u Dubrovniku i predao ga na

[16] Putanec, 1985, str. 34–35.
[17] Ostaje nejasno zašto Putanec nije donio cijelu fotografiju oprostnice s obzirom na to da se radi o jednoj stranici teksta ne pretjerano velikoga formata. Putanec, 1985, str. 55–56.
[18] Način Putančeva zaključivanja obilježen je iznimnom neobjektivnošću te iznošenjem neutemeljenih zaključaka, bez nužne znanstvene suzdržanosti i interpretativnoga opreza. „Budući da smo s dosta plauzibilnosti dokazali da je Boninis-Dobrićević i njegova oficina tiskala Indulg. 1475. koja sadrži indulgenciju Siksta IV. iz 1475., a budući da je dosljedno i romana s te Indulg. 1475. pripadala istoj oficini, slijedi da je i dodatni tekst na Indulg. 1475. tiskao Boninis-Dobrićević. Conspectus generalis jasno odaje da se radi o tipovima koji se vide na tiskopisima Boninis-Dobrićevićevima.“ Putanec, 1985, str. 38.
[19] Putanec, 1985, str. 36–37.
[20] Putanec, 1985, str. 37.

uporabu dubrovačkim ženskim samostanima.[21] Prema toj pretpostavci, cijela bi tiskarska oficina potom ostala izvan uporabe do 1501., kada se spominje u oporuci Luke Radovanovića, ali ovaj put s puncama za bosančicu, a ne za latinicu. Kada pogledamo font gotice i romane u oprostnici Siksta IV. te vizualno usporedimo donji tekst (romanu) oprostnice sa slovima PLM-a, parafrazirajući Putanca, bjelodano je samo to da se ti izvori ne mogu uspoređivati na način kako on to predlaže.

SIXTUS Episcopus seruus seruorum dei Vniuersis christifidelibus presentes litteras inspecturis Salutem ꝛ aplicā benedictionē. Inter cetera charitatis opera fūdare hospitalia: ubi christi pauperes ꝛ alie miserabiles persone recipiūtur multaqꝫ alia pietatis opera exerceri possint: potūmus esse censem". Vnde fideles quoslibet ad illoꝝ fundationem ꝛ operum eorūdem exercitium interdum spiritualibus bonis indulgentijs videlicet et remissionibus inuitamus: ut per ea que temporaliter seminauerint in terris: multiplicatis fructibus inde collectis gaudia tandem consequi mereantur felicitatis eterne. Cum itaqꝫ sicut accepimus dilecti filij Nobiles viri Petrus Mocenicus dux: et Senatus Venetiarum feruore deuotionis accensi terrena in celestia et transitoria in eterna felici commertio commutare cupientes quoddam insigne hospitale cum ecclesia siue capella i illo ul'ei contigua in ciuitate Venetiarum pro pauperibus: ꝛ aliis miserabilibus personis ad illud undecunqꝫ accedentibus benigne recipiendis et charitatiue tractandis: ac aliis piis et meritorijs operibus exercendis de bonis a deo ipsis collatis erigere ac construere domino concedente proponant: Nos motis eorum i hac parte fauorabiliter annuentes ac cupientes ut hospitale ipsum condignis structuris et edificijs erigatur: et erectum manuteneatur et conseruetur: ac a christifidelibus uisitetur: ꝛ in debita ueneratione habeatur: ut fideles ipsi eo libentius deuotionis causa ad illud confluant: et ad illius fabricam: ac pauper: ad illud pro tēpore confluentium sustentationē et alimentū: necnon alia circa huiusmodi necessaria manus promptius porrigant adiutrices: quo ex hoc ibidem dono celestis gr̄e uberius conspexerint se refectos: de omnipotentis dei misericordia: ac beatoꝝ Petri et Pauli aplorū eius auctoritate confisi omnibus fidelibꝰ ipsius uere penitentibus ꝛ confessis qui in hospitale ipsum postq̄ inceptū fuerit quinta ꝛ sexta feria hebdomade sācte: que maior nuncupatur: deuote uisitauerint annuatim: et ad illius ac dicte ecclie siue capelle fabricam: necnon pauperum predictorum sustentationem et alimentum manus porrexerint adiutrices: ut prefertur: aut infirmi expositos lactauerint uel ablactatos nutrierint seu in eadem fabrica aliquo tempore: prout ipsi hospitali pro tempore presidenti uisum fuerit: personaliter laborauerint uel i eorū structuris eidem fabrice aliquid iuxta testantium personarum statum et conditionem ac possibilitatē pie legauerint: necnon illis qui regimini et administrationi dicti hospitalis pro tempore presederint: plenariam omnium peccatorum suorum remissionem: et indulgentiam auctoritate apostolica tenore presentium concedimus ꝛ largimur: Presentibus post uiginti annos minime ualituris. Datum apud sanctum Petrum Anno incarnationis dominice Millesimo quadringentesimo septuagesimoquinto pridie Cal. Junij Pontificatus nostri Anno quinto.

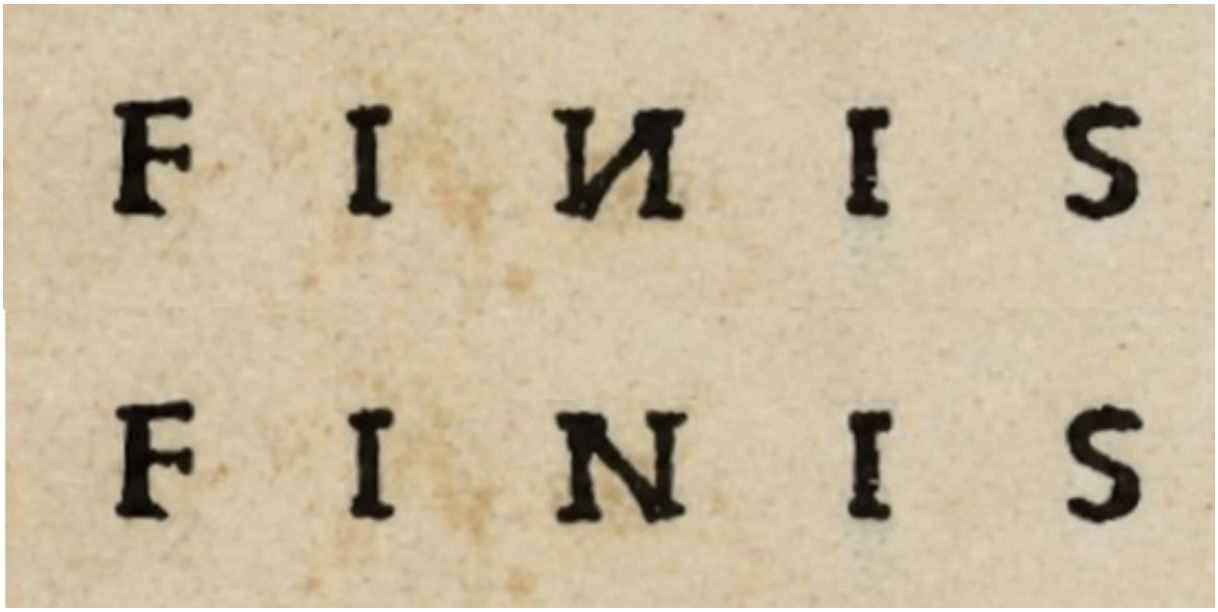
Preterea si dechiarito & facto noto atuti quei che uorano hauer q̄sta plenaria idulgentia de colpa ..le pena e p diuina gratia esser liberati da suo peccadi & andare al paradiso: che se p piu sua comodita uolleseno darepiu presto dele sue colle cha denari: si da fabricare come e priede uiue: corti: copi: calcina: fabion: aqua: legname: feramenta: de ogni sorta lauorade o nō lauorade: e māifacture Itē colle da uiuer come biaue: farme: pane: uino: olio: e tute colle da uiuer. Item colle da uestire come ꝓni: telle: filo: pelle: schiauine: lerisipiumaci: trapunte: colere: lenzuoli: mantili: touaie: e simel colle: facte se non face: da uestir: e da uso: o che uorano lauorar in ente simel colle necessarie al dicto luogo e seruire: o far lauorare e seruire: facino suo boletini cū̄ti, el suo nome: el luogo doue el stage le robe: ouer colle chel uol dare: e mitalo in le calle ordinate: ouer la presente assignon: per chel sera acceptado gratiosa mē tēpe atendando lauera la indulgentia plenaria de tuti i suo peccadi.

Slika 4. Oprostnica pape Siksta IV., izdana 31. svibnja 1475.[22]

[21] „No s obzirom na činjenicu da je Boninis-Dobrićević do svoje smrti održavao dobre veze s domovinom i da je Pt Hrvatski latinički molitvenik bio namijenjen za usku upotrebu nekog dubrovačkog ženskog samostana (»livres d'heures«), moglo bi se misliti da je Boninis-Dobrićević taj amaterski rad u svojim mladim godinama mogao obaviti na licu mjesta u Dubrovniku, prilikom nekog posjeta domovini. … Na to da se radi o najranijoj fazi njegova tiskarskog rada upućuje i lošija kvaliteta papira ako je tiskaru finiji papir bio u to njegovo najranije mladenačko doba preskup.“ Putanec, 1985, str. 40.

[22] Fattori, 2000, str. 255.

Putančeva analiza predstavlja neutemeljeno, neznanstveno i nekritičko tumačenje izvora. Zbog netočnih i neprovjerenih usporedbi te iz njih izvedenih neutemeljenih zaključaka, može se pretpostaviti da je usmjeravanje analize bilo ciljano isključivo prema unaprijed postavljenome i željenome zaključku. Jedan je od takvih primjera njegova usmjeravanja analize prepoznavanje ćiriličnoga velikog slova I u PLM-u – koje bi trebalo učvrstiti povezivanje navodne Dobrićevićeve tiskare latiničnih molitvenika iz 1475. s prešom i puncama na zapadnoj ćirilici (bosančici) koje se pojavljuju u oporuci iz 1501.[23] Pogledajmo sljedeću sliku, gdje smo iskoristili umjetnu inteligenciju za rotaciju trećega slova u riječi FINIS, uz jasan nalog da se ne mijenja izgled, kompozicija, pozicija i oblik tih pet slova, nego da se samo zrcali treće slovo.

Slika 5. Originalna riječ FINIS gore te ista riječ sa zrcaljenim trećim slovom dolje.[24]

Iz slike je jasno da se radi o velikome latiničnom slovu N, koje je tiskar iz nama nepoznatoga razloga zrcalno rotirao po okomici. Ovakva se rotacija velikoga slova N pojavljuje na više mjesta u PLM-u, ali kao jedini grafički primjer toga tipa u PLM-u. Prema tome, nema govora

[23] „Nedavno sam dobrotom dra Stjepana Krasića dobio fotokopiju čitavog dubrovačkog Hrvatskog latiničkog molitvenika (Vaticana VI-33) i ustanovio sam da je tiskara koja je tiskala spomenuti molitvenik stvarno posjedovala latinska i ćirilska slova. Tiskar naime na mnogo mjesta kada mu ponestaje znak za veliko N gotičkog (rotunda) tipa stavlja (v. sliku) veliko ćirilsko I (H). Tiskaru se činilo to slovo slično latinskom N, ali nije zapazio da srednja kosa linija u slovu ne ide odozgo od lijeva nadesno dolje (N) nego odozdo od lijeva nadesno gore (H). Ako je tiskar posjedovao ovo veliko ćirilsko slovo, lako možemo zaključiti da je posjedovao čitav set ćirilske azbuke.“ Putanec, 1985, str. 41.

[24] Nalog alatu OpenAI Codex, u okviru pretplate ChatGPT Pro bio je jasan: U grafičkoj reprodukciji završne riječi FINIS zrcalno okreni treće slovo preko njegove okomite osi. Pritom moraju ostati neizmijenjeni položaj, veličina i izgled svih slova, podloga te dimenzije slike.

o bilo kakvome setu ćiriličnih slova, kako to pokušava usmjereno i neutemeljeno tumačiti Putanec.

Osim nedostatne i tendenciozno oblikovane analize, postoji cijeli niz drugih povijesnih problema koji, prema današnjoj razini spoznaje, isključuju mogućnost tiskanja inkunabula u Dubrovniku. Osvrnimo se na neke od njih.

Iza Kosinjske tiskare vjerojatno stoje najviši slojevi hrvatskoga plemstva, ponajprije Anž Frankapan Brinjski te kosinjski pavlini, a neposredno i knezovi Kosinjski, Lackovići od plemena Stupića.[25] Iza Senjske tiskare stoje Senjska biskupija, Senjski kaptol i senjski gospari na čelu s Blažom Baromićem.

Nasuprot tomu, pretpostavka o dubrovačkoj tiskari Dobrića Dobrićevića – prema kojoj je on kao mladić, s dvadesetak godina, u Dubrovniku učio tiskarski zanat tiskajući PLM – smješta takvu djelatnost u Dubrovnik i to u približno isto vrijeme kada je Venecija tek započinjala s tiskarskim radom te godinama prije Kosinja i Senja. Riječ je o vrlo neuvjerljivoj argumentaciji koja otvara cijeli niz neodgovorenih pitanja.

Tko je financirao Dobrićevića? Kako je dopremio tiskarski stroj, papir i tintu? Tko je financirao, a tko izrezao vrlo skupe i vremenski zahtjevne punce za slova? Kako je mladi Dobrićević, prije bilo kakvoga potvrđenog stupanja u tiskarski zanat, mogao svladati tako zahtjevan posao? Tko je bio slagar i tko su bili drugi pomoćnici i suradnici? Gdje su povijesni tragovi PLM-a u dubrovačkoj tiskari, njezinih drugih knjiga, izdanja, djelatnosti ili bilo kojih drugih elemenata njezina postojanja ako je prva potvrđena knjiga u prvoj dubrovačkoj tiskari otisnuta gotovo tristo godina nakon Putančeve pretpostavljene dubrovačke oficine – 1783.?[26]

Sasvim je jasno da se osjetljiva povijesna pitanja poput definiranja mjesta tiskanja PLM-a ili ubiciranja tiskanja inkunabula u Dubrovniku ne mogu rješavati metodološki nedostatnom analizom koja počiva na ograničenome broju indicija, nedokazanim pretpostavkama i

[25] Kosinjska tiskara nedavno je obranjena kao povijesno istraživanje na doktorskoj razini Sveučilišta u Zagrebu, nakon čega je objavljena istoimena knjiga. Istraživanje donosi cijeli niz novih i do sada neobjavljenih argumenata koji učvršćuju tiskanje Misala iz 1483. u Kosinju. Jedan je od najvažnijih materijalnih dokaza slijepi tisak – reljefni tisak bez boje, koji je prvi otkrio Zvonimir Kulundžić 1960., a temeljito i sveobuhvatno obradio te interpretirao Ivan Mance. Radi se o 340 slovnih oznaka, nastalih u vrijeme tiskanja Prvotiska, koji dolaze na pet stranica Prvotiska u devet pozicija i svi upućuju na Kosinjanina Ambroza Kacitića, njegove imendane, potpis i pripadnost kosinjskim pavlinima. Mance, 2023.

[26] „U Zbirci se čuvaju i mnoga izdanja dubrovačkih tiskara, Carla Antonija Occhija iz XVIII. stoljeća, Andree Trevisana s kraja XVIII. i početka XIX. stoljeća i tiskara Antuna i Petra Franja Martecchinija iz XIX. stoljeća, među kojima je i prva knjiga tiskana u prvoj dubrovačkoj tiskari Carla Antonija Occhija, djelo Saba Bobaljevića Mišetića i Miha Monaldija Rime del nobil uomo f. Savino de Bobali Sordo e del signore Michele Monaldi: dedicate all'eccelso Senato della Repubblica di Ragusa, Ragusa, 1783.“ Zbirke | Dubrovačke knjižnice, 2020. https://znanstvena.dkd.hr/zbirke (pristupljeno 5. rujna 2026.).

unaprijed oblikovanim interpretativnim očekivanjima. Prema današnjoj razini spoznaje, nema znanstveno utemeljene osnove za tvrdnju o tiskanju PLM-a u Dubrovniku, a Putančeva analiza oprostnice, zasnovana na podudarnosti tek ponekih njezinih slova sa slovima PLM-a te na unaprijed zadanoj pretpostavci o Dobrićeviću i njegovoj mladenačkoj tiskari u Dubrovniku, ne može se prihvatiti kao ozbiljna znanstvena interpretacija.

Danas znamo tko je otisnuo indulgenciju pape Siksta IV. zahvaljujući istraživanju Daniele Fattori te njezinoj preciznoj i dokumentiranoj usporedbi cijeloga sloga indulgencije s potvrđenim i katalogiziranim slovima mletačkih tiskara. Riječ je o mletačkome tiskaru Nicolòu Jensonu, čija je gotica katalogizirana kao 106 G, a rimsko pismo kao 112 R.[27] Fattorina analiza majstora tiskara atribuirana je Nicolòu Jensonu u zapisu oprostnice znanstvene digitalne baze *Ius Commune Online* (ICo).[28] Stoga pitanje tiskanja PLM-a, koje se nije ni moglo razriješiti usporedbom slova PLM-a sa slovima papinske oprostnice iz 1475., i dalje ostaje otvoreno te čeka nove izvore ili pokazatelje koji bi istraživače mogli usmjeriti prema nekome rješenju.

Pojedini hrvatski autori Putančevu su analizu u pravilu nekritički prihvaćali kao gotovo dokazanu znanstvenu činjenicu,[29] a ovim istraživanjem pronađen je samo jedan rad koji tiskanje PLM-a u Dubrovniku korektno prenosi kao hipotezu i precizno donosi različite znanstvene stavove.[30] Ipak, u literaturi se posljednja tri desetljeća ustalio termin *Prvi tiskani dubrovački molitvenik*, koji može upućivati i na dubrovačku tiskaru, a ne samo na očiglednu dubrovačku jezičnu provenijenciju.[31] Osobito zabrinjava to što se ni 25 godina nakon Fattorine atribucije Nicolòa Jensona kao tiskara indulgencije Siksta IV. – koja ujedno otklanja svaku mogućnost Putančeva prijedloga Dobrićevića i Dubrovnika – i to u doba digitalne

[27] Prijevod na hrvatski jezik u ovome radu izrađen je pomoću alata *OpenAI Codex*, u okviru *pretplate ChatGPT Pro* i radnoga načina *Goal*. *Codex* je korišten za prijepis i prijevod teksta, uključujući fusnote i citate, a konačni je prijevod naknadno pregledan i urednički usklađen. „U prvome dijelu teksta nije bilo teško prepoznati istu goticu kojom se tih godina koristio Nicolò Jenson (106 G), dok je rimsko pismo tipa 112 R, kojim se Jenson počeo služiti 1475.“ Fattori, 2000, str. 257.

[28] IVS Commune, 2000. https://www.iuscommuneonline.unito.it/db/public/preview/previewtexts/ideditions/3571 (pristupljeno 5. rujna 2026.).

[29] Među njima se posebno ističe Dragica Malić, koja prva, bez ikakvih ograda, prihvaća Putančevu analizu i prenosi je u nekoliko svojih radova. Ovdje navodimo njezinu najizravniju interpretaciju, u kojoj se poziva upravo na Putanca: „Iza ova dva molitvenika po vremenu postanka slijedi najstariji tiskani hrvatski molitvenik, također vlasništvo Vatikanske biblioteke, za koji se pretpostavlja da je tiskan negdje između 70-ih i 90-ih godina 15. stoljeća, vjerojatno u samom Dubrovniku, te je možda najstarija hrvatska latinicom tiskana knjiga.“ Malić, 1996, str. 64.

[30] Prijatelj Pavičić, 2011, str. 217.

[31] Inkunabula | Struna | Hrvatsko strukovno nazivlje, 2015. https://struna.ihjj.hr/naziv/inkunabula/53080/ (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

humanistike, njezino istraživanje ne uzima u obzir u hrvatskoj literaturi. Najnoviji slučaj javlja se u iznimno važnoj hrvatskoj monografiji *Incunabula Croatica*. Riječ je o knjizi objavljenoj 2025., nastaloj na temelju višegodišnjega projekta NSK-a u Zagrebu koji je u više navrata financiran iz državnoga proračuna Republike Hrvatske. Tu je knjigu predsjednik Vlade Republike Hrvatske Andrej Plenković nedavno darovao Svetomu Ocu, papi Lavu XIV.[32] Glavna urednica *Incunabule Croatice* očito nije upoznata s istraživanjem Daniele Fattori te i dalje netočno navodi Dubrovnik kao najvjerojatnije mjesto tiskanja PLM-a.[33]

KRIŠTOFOR DUBROVČANIN, BISKUP KRBAVSKI ILI MODRUŠKI

Krištofor Dubrovčanin[34] (lat. *Christophorus de Stoycho*, također *de Stoicis*), modernizirano u hrvatskoj literaturi kao Kristofor Stojković,[35] rođen je u Dubrovniku u prvoj polovini 15. stoljeća, a umro je u Novom 29. siječnja 1499.[36] Pretpostavlja se da je bio franjevac, ali to u literaturi još nije potvrđeno. Međutim, stariji mađarski izvori opisuju ga kao franjevca. Biskup [37] Mile Bogović tu je otišao najdalje predlažući povijesno prilično utemeljeno tumačenje Krištoforova mogućeg franjevaštva. Krištofor je u literaturi potvrđen kao doktor kanonskoga prava, a papa Siksto IV. imenovao ga je krbavsko-modruškim biskupom 29. svibnja 1480.[38]

[32] Kundić, 2025. https://www.novilist.hr/novosti/hrvatska/plenkovic-danas-u-posjetu-papi-lavu-xiv-poklonit-ce-mu-knjigu-incunabula-croatica/ (pristupljeno 5. rujna 2026.).

[33] „Osim glagoljicom, inkunabule na hrvatskome jeziku bile su tiskane i latinicom. Među njima je prvo djelo nepotpuno sačuvani Molitvenik otisnut oko 1490. godine, otisnut najvjerojatnije na dubrovačkom području.“ Tomić, 2025, str. 17–18.

[34] Dolazi u literaturi u ovim zabilježenim oblicima: Christophorus de Ragusio; Cristofori de Ragusio; Christophorus de Ragusa; Cristofori de Ragusa; Christophorus Ragusinus; Christophorum Ragusinum; Christophorus natione Ragusiensis; Christophori decretorum doctoris presbiteri Ragusini; Cristophorus de Stoycho; Cristophorus de Stoicis; Cristophorus de Stoico; Cristoforo de Strocis; Cristoforo Raguseo; Cristoforo da Ragusa; Mons. Cristoforo Raguseo; Raguzai Kristóf; Christophorus episcopus Modrusiensis; Christophorus Modrusiensis; Christoforo Modrusiensi. Usp. Lonza, 2010, str. 26–30.

[35] Lonza, 2010, str. 26.

[36] Bilješka popa Filipa o smrti Krištofora Dubrovčanina u Novljanskome misalu: „Umri častni otac i gospodin gospodin Hrštof biskup modruški i krbavski i pročaja, ki biše roenjem iz Dubrovnika… envara •I•Z• (=29) v tečeni let božjih •Č•U•P•Z• (=1499) koga telo bi častno shraneno v crkvi svetih apoštol Filipa i Jakova.“ Vitković, 2022, str. 502.

[37] Vilmos Fraknói, u prijepisu jednoga pisma kralja Matijaša Korvina Krištoforu Dubrovčaninu, naslovljava to pismo na sljedeći način: „Kolovoz 1480. Krištoforu Ragužaninu, **redovniku reda sv. Franje**, kojega je papa imenovao modruškim biskupom. [Kralj] izjavljuje da mu neće dopustiti preuzeti modrušku biskupsku stolicu.“ Fraknói, 1895, str. 41.

[38] „Danas je naš presveti gospodin, gospodin Siksto IV., papa po božanskoj providnosti, u svojem tajnom konzistoriju, kako je običaj… providio Modruškoj crkvi — koja je smrću pokojnog Nikole, njezina posljednjeg biskupa … ostala bez pastira — osobom časnoga muža, gospodina Krištofora, doktora dekretâ i raguškoga

Matijaš Korvin, pozivajući se na kraljevsko patronatsko pravo, imenovao je dominikanca Antuna Zadranina biskupom Krbavske ili Modruške biskupije,[39] a papa Siksto IV., kako smo i rekli, za istu je biskupiju imenovao Krištofora Dubrovčanina. Neslaganje između pape i kralja oko imenovanja novoga biskupa bilo je dosta intenzivno.[40] Najizglednije je da su dvojica biskupa usporedno upravljala biskupijom, ali su i oni bili u sukobu.[41] Sukob Sv. Stolice i kralja Matijaša Korvina oko imenovanja biskupa, bez obzira na smrt pape Siksta IV. i izbor novoga pape,[42] vjerojatno je konačno razriješen tek 1489., smrću Antuna Zadranina, nakon[43] koje Krištofor preuzima upravljanje cijelom biskupijom.

Nadalje, Krištofor je dokumentiran pri rimskoj kuriji 12. prosinca 1491. i 3. siječnja 1492. S ameljskim biskupom Cezarom djelovao je kao papinski povjerenik u predmetu gradnje kuća na posjedima hospicija sv. Jeronima.[44] Hospicij je pripadao „Časnoj bratovštini Slavena predgrađa sv. Petra", zajednici hrvatskoga svećenstva i laika iz sjeverne Hrvatske, Slavonije, Bosne i Dalmacije okupljenoj u Rimu.[45]

Nakon osmanskoga pustošenja Modruša 1493., biskup Krištofor sa starijim se kanonicima sklonio u Novi, gdje je u crkvi sv. Filipa i Jakova uspostavio svoje prebivalište i biskupsku

svećenika. I postavio ga je biskupom i pastirom iste Modruške crkve, povjerivši mu u cijelosti njezinu skrb, upravu i upravljanje u duhovnim i vremenitim stvarima." Špoljarić, 2013, str. 257–258.

[39] „Kako dakle iz takva spora ne bi nastala prilika za daljnje zlo i kako se iz toga ne bi rodila kakva sablazan, nakon što sam doznao što se kod Vaše Svetosti poduzima protivno mojemu pravu i drevnoj slobodi moga kraljevstva, izabrao sam za spomenutu Modrušku crkvu, na temelju svojega patronatskog prava koje imam nad njom kao i nad drugim crkvama svojega kraljevstva, časnoga i redovničkoga muža, brata Antuna iz Zadra, ispovjednika moje presvijetle supruge kraljice." Fraknói, 1895, str. 40–41.

[40] „Vaša je Svetost mogla znati, ili, ako sama to ne zna, čuti od drugih, kakvi su duh i običaji naših Ugara: prije nego bi dopustili da se crkvene nadarbine ovoga kraljevstva pri Apostolskoj Stolici podjeljuju bez izbora i predstavljanja njihovih kraljeva, radije bi i po treći put napustili katoličku vjeru te pristali uz broj i zajednicu nevjernika." Fraknói, 1895, str. 40.

[41] Izgleda da je Krištofor 1483. pokrenuo kanonski postupak radi izricanja crkvenih prisilnih mjera protiv kraljevske suparničke strane, odnosno Antunove kandidature, jer je papa Siksto IV. 16. srpnja 1483. Matiji Korvinu javio da su na zahtjev modruškoga izabranika izdana pisma crkvenih kazni protiv kraljeva kandidata za modrušku biskupiju. Theiner, 1860, str. 485.

[42] Papa Siksto IV. umire 12. kolovoza 1484. Sixtus IV, 2000. https://www.vatican.va/content/vatican/en/holy-father/sisto-iv.html (pristupljeno 8. rujna 2026.). Novi papa, Inocent VIII, izabran je 29. kolovoza 1484., a ustoličen 12. rujna 1484. Innocent VIII, 2000. https://www.vatican.va/content/vatican/en/holy-father/innocenzo-viii.html (pristupljeno 8. rujna 2026.).

[43] Runje, 2011, str. 19. i Krasić, 1975, str. 221.

[44] Črnčić, 1867, str. 98.

[45] Crkva – Papinski Hrvatski Zavod Svetog Jeronima, 2005. https://sveti-jeronim.org/crkva-2/ (pristupljeno 8. rujna 2026.).

stolicu.[46] Umro je, kako je već rečeno, 29. siječnja 1499., a nadgrobni mu je spomenik izradio poznati dubrovački umjetnik Feliks (Brutus) Petančić.[47]

DJELA KRIŠTOFORA DUBROVČANINA

Franjo Glavinić[48] u jednome svojem pismu donosi podatak o nepoznatim tiskanim djelima Krištofora Dubrovčanina. Riječ je o franjevcu koji je izravno sudjelovao u organizaciji tiskanja novih crkvenih misala i brevijara, usklađenih s Tridentskim saborom. Za tu je ulogu odabran kao vrhunski poznavatelj crkvenih tiskanih knjiga te tiskarskih dometa hrvatskih popova glagoljaša prije Tridenta. Informacije koje Franjo Glavinić donosi pišući o tiskanim knjigama i tiskarskim prilikama u Hrvatskoj vrlo su sadržajne i prilično vjerodostojne. U pismu Kongregaciji za širenje vjere, napisanomu u Rijeci 10. travnja 1626., Glavinić obrazlaže tiskarske poslove i hrvatske tiskane knjige te spominje „djela“ monsinjora Krištofora Dubrovčanina[49] – pri čemu se misli na knjige tiskane na hrvatskome jeziku.[50] Glavinić, međutim, ne daje nikakav precizniji podatak o tim djelima. Za sada je to jedini poznati trag koji biskupa Krištofora Dubrovčanina povezuje s mogućim tiskarskim aktivnostima.

[46] Bilješka novljanskoga župnika Petra Vidakovića u Novljanskome misalu: „Leta •Č•U•P•V• (=1493) bi rasap grada modruše, koga turci porobiše i popališe; iz koga pobiže častni g(ospo)din g(ospo)din krištofor biškup modruški ali karbavski i s nikoliko kanonici starešimi, ki došavš(i) simo v novi grad va vinodoli, ustani se tu i učini sebi prebivanie i stolicu v crikvi svetih filipa i jakova apoštoli…“ Vitković, 2022, str. 502.

[47] Na nadgrobnoj ploči, koja se i danas nalazi u crkvi sv. Filipa i Jakova u Novom Vinodolskom, stoji: „XToPHORO EPISCoPO MODRVSIENSI FELIX PETANCiVS De RAGVSIO PATRI(n)O F(ilius) OB AMOREM PIENTISSIM(um) EI(us) POSVIT M.D.XVII.“ Lonza, 2010, str. 30.

[48] Franjo Glavinić, franjevac, pisac i povjesničar (Kanfanar u Istri, 23. VI. 1585. – Trsat, 6. XII. 1652.) iznimno je važna povijesna ličnost za razumijevanje hrvatskoga tiskarstva na početku 17. st. te njegova pokušaja organizacije nove hrvatske tiskare u Rijeci. Nažalost, njegov koncept čiste hrvatske glagoljske knjige nije prihvaćen. Dogodilo se upravo suprotno. U pokušaju privlačenja pravoslavnih vjernika zapadu, Kongregacija za širenje vjere odlučila je u Rimu tiskati „rusificirane“ glagoljske misale i brevijare, na kojima je radio Rafael Levaković, a nakon njega uređivao i ponovno tiskao Ivan Paštrić. Te crkvene knjige nisu prihvaćene u hrvatskome narodu, čime su hrvatski crkvenoslavenski jezik i glagoljica polako, ali sigurno, napuštani iz liturgije i hrvatskih crkvenih knjiga. Ćošković, 1998. https://hbl.lzmk.hr/clanak/6928 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

[49] „I u tom pogledu (moleći oprost zbog duljine) navest ću neke primjere, ne zato da bih kudio njihova vrijedna djela, koja poštujem, nego da pokažem stvarnost njihove slabe rasprostranjenosti. Tako su Ilirski misal, koji je prema Rimskome preuredio prečasni mons. Ivan Kožičić, zadarski biskup, zatim djela Marka Marulića Splićanina, Budinićevi psalmi, kao i *djela monsinjora Kristofora Dubrovčanina*, među Hrvatima, Slavenima, Istranima, Kranjcima i Bezjacima (kajkavci sjeverozapadne Hrvatske, op. a.) zapostavljena, jer se smatra da su previše sklona dalmatinskom i dubrovačkom govoru.“ Fermendžin, 1891, str. 12.

[50] Glavinić u svojemu pismu navodi isključivo tiskane knjige, pa se s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da i pod Krištoforovim „djelima” podrazumijeva tiskane knjige. Sve knjige koje pritom nabraja tiskane su na hrvatskome, odnosno, njegovim riječima, na ilirskome jeziku. To jasno proizlazi iz napomene da ih Hrvati iz drugih pokrajina ne prihvaćaju zbog razlika u narječju, odnosno zbog dalmatinskoga i dubrovačkoga govora koji se nalazi u tim knjigama.

Neki autori, a posebice Valentin Putanec,[51] među ta su navodna tiskarska djela biskupa Krištofora Dubrovčanina odmah uvrstili Misal iz 1483. i *Kosinjski brevijar* iz 1491. Na današnjoj razini spoznaje, hrvatski Prvotisak, *Misal* iz 1483., najizglednije je otisnut u Kosinjskoj tiskari,[52] kao što i Kosinj (Bočać) u to vrijeme potpada pod Krbavsku ili Modrušku biskupiju.[53] Međutim, kolofon Misala iznimno je sažet: osim datuma njegova dovršetka[54] ne donosi nikakve druge podatke. U to je doba u kolofonima rukopisnih i tiskanih glagoljskih knjiga bila uobičajena praksa navoditi tiskare i druge suradnike, a ponekad i financijere, plemstvo ili biskupe. Da su biskupi Krištofor ili Antun na bilo koji način sudjelovali u tome poslu, to bi vjerojatno na neki način bilo i naznačeno. Takvih je primjera više nego dovoljno, te ih ovdje nije potrebno posebno navoditi.

Nadalje, biskup Krištofor je 1483., po svoj prilici, bio uključen u crkvenokanonski postupak protiv biskupa Antuna Zadranina. To sigurno ne bi bio slučaj da je mogao nesmetano obavljati biskupske poslove i upravljati biskupijom. Zbog svega navedenoga, *Misal* iz 1483. zasigurno nije jedno od tiskanih „djela" biskupa Krištofora Dubrovčanina.

Nakon što se Prvotisak isključi iz kruga mogućih djela biskupa Krištofora, postavlja se pitanje što nam, na razini današnje spoznaje, još preostaje predložiti. Hrvati imaju devet inkunabula na hrvatskome jeziku, otisnutih od 1483. do 1496. O mogućem mjestu tiskanja prve četiri inkunabule[55] i dalje se raspravlja, a za preostalih pet[56] mjesto tiskanja danas je razriješeno: ono je utvrđeno novijim istraživanjima ili navedeno izrijekom u njihovim kolofonima. Važno je podsjetiti da je Krištofor Dubrovčanin cijelom biskupijom bez ometanja mogao upravljati tek nakon smrti biskupa Antuna Zadranina, negdje oko 1489. Iz razmatranja otpadaju i sve

[51] Putanec i ovdje rabi previše kategorične i metodološki neoprezne formulacije („jasno je", „dokazano je", „iz toga proizlazi", „bjelodano je" i sl.). Takve tvrdnje u znanstvenome radu ne bi trebalo iznositi bez čvrstih izvora i na njima utemeljene, nedvojbene argumentacije – osobito u istraživanju srednjega vijeka, gdje je takva razina dokazivosti rijetka: „Jasno je da Glavinić pod djelima Kristoforovim misli na Misal iz 1483. i Brevijar iz 1491. godine." Putanec, 1989, str. 310.

[52] Usp. Mance, 2023.; Mance, 2025.

[53] U fragmentu *Kosinjskoga rukopisnog misala* iz 1374. pronalazimo zapis koji, između ostaloga, kazuje i: „A biše dobri biškup Petar." Radi se o biskupu Petru de Colda koji je imao problema s preuzimanjem Krbavske biskupije, ali 1373. ugarska ga dvorska kancelarija registrira kao krbavskoga biskupa. Mance, 2023, str. 106–107. i Bogović, 2017, str. 77.

[54] U kolofonu Prvotiska stoji: Ljet gospodnjih 1483. miseca pervara dni 22 ti misli biše svršeni.

[55] To su redom: *Misal* iz 1483., dva latinična molitvenika koje u ovom radu nazivamo PLM, iz 1490., i *Kosinjski brevijar* iz 1491.

[56] To su redom: *Ispovid* ili *Izgubljena inkunabula* za koju danas, iz istraživanja Daniele Fattori, znamo da je otisnuta u Veneciji 1492. Fattori, 2003. Potom slijede: *Baromićev brevijar* otisnut u Veneciji 1493., *Senjski misal,* otisnut u Senju 1494., *Lekcionar Bernardina Splićanina* otisnut u Veneciji 1495. i *Spovid općena* otisnuta u Senju 1496.

hrvatske tiskane knjige nastale nakon Krištoforove smrti 1499. Isključuje se i Senjska tiskara, smještena na području Senjske biskupije, nad kojom Krištofor nije imao nikakvu nadležnost. Ne treba posebno naglašavati ni to da se Krištofor ne spominje ni u jednome izdanju Senjske tiskare.

Ako se, dakle, promišlja o knjigama tiskanima na hrvatskome jeziku, nastalima u vrijeme Krištoforova biskupovanja i u čijemu je stvaranju on na bilo koji način mogao sudjelovati – zbog čega ih Franjo Glavinić naziva njegovim „djelima" – u obzir dolaze jedino PLM, dva latinična molitvenika iz 1490., te Kosinjski brevijar iz 1491. Hipotetski bi se moglo računati i s nekim danas nepoznatim hrvatskim inkunabulama, otisnutima prije njegove smrti 1499.

ZAKLJUČAK

Na temelju jedne riječi – „djela" – ne može se predlagati ništa, pa ni moguća lokacija tiskanja PLM-a. Ovdje se samo upućuje na nekoliko činjenica jasno utvrđenih u ovome radu. PLM su otisnuti za uporabu u ženskim samostanima, pisani su dubrovačkim narječjem, a ženskih samostana u tadašnjemu Dubrovniku bilo je sasvim dovoljno. Međutim, same te okolnosti, kao ni iznimno problematičan rad Valentina Putaneca, čije smo zaključke u ovome radu i novijim istraživanjem Daniele Fattori izvan svake dvojbe opovrgnuli, ne mogu biti osnova za prihvaćanje pretpostavke da su PLM tiskani u Dubrovniku. Riječ je o gradu u kojemu nema nikakvih tiskarskih tragova, osim jedne preše i punca za bosančicu u jednoj oporuci iz 1501. i u kojemu je prva tiskana knjiga otisnuta gotovo tristo godina nakon PLM-a. Takva interpretacija nije prihvatljiva u znanstvenome diskursu. Bez obzira na to, i najznačajnija hrvatska literatura danas navodi Dubrovnik kao najizglednije mjesto tiskanja PLM-a.

S druge strane, za Kosinjsku tiskaru postoje jasni tragovi. Ona raspolaže najvećim brojem posrednih i neposrednih pokazatelja koji otvaraju realnu mogućnost tiskanja Prvotiska u Kosinju, a jedina raspolaže i materijalnim tragovima u obliku slijepoga tiska, koji dolazi u Prvotisku kao autorski rad Kosinjanina Ambroza Kacitića. Kosinj, odnosno Bočać, u to je vrijeme bio sastavni dio Krbavske ili Modruške biskupije i nalazio se pod izravnom jurisdikcijom biskupa Krištofora. U Kosinju je najizglednije otisnut i *Brevijar* iz 1491., koji se

u literaturi često naziva *Kosinjskim brevijarom*.[57] Iako ni u jednome od dvaju sačuvanih primjeraka nije očuvan kolofon, raspolažemo povijesnim izvorom prvoga reda – *Opisom Like i Krbave* iz 1695.[58] – u kojemu se izrijekom navodi da se popovi glagoljaši u tada novooslobođenoj Lici i Krbavi u svakodnevnoj molitvi služe glagoljskim brevijarima, čiji kolofoni svjedoče da su otisnuti u gradu Kosinju. Svi ostali hrvatskoglagoljski brevijari imaju očuvane kolofone, te znamo tko ih je i gdje otisnuo, osim spomenutoga prvog i najstarijeg *Brevijara* iz 1491. godine. Slijedom te argumentacije, na razini današnjih spoznaja treba prihvatiti da je u *Opisu Like i Krbave* iz 1695. riječ upravo o tome brevijaru. Primjerice, akademik Eduard Hercigonja u tome ne vidi nikakvu dvojbu.[59] Postoji i novoutvrđeni trag o mogućemu radu Kosinjanina Ambroza Kacitića i na *Kosinjskome brevijaru*, o čemu će uskoro biti objavljeno novo istraživanje.

Ako se jednoga dana pronađe kolofon Kosinjskoga brevijara, moći ćemo utvrditi njegov sadržaj, potvrditi ili opovrgnuti Kosinj te provjeriti tko se u njemu spominje. Do tada valja polaziti od raspoloživih povijesnih podataka analizirajući širi povijesni kontekst i sve okolnosti povezane s Kosinjem i Kosinjskom tiskarom.

Isključivo na razini pretpostavke, pri razmatranju tiskanih djela na hrvatskome jeziku koja bi se mogla povezati s biskupom Krištoforom Dubrovčaninom, kako smo rekli, u obzir bi mogli doći *Kosinjski brevijar* i PLM, odnosno samo PLM – jer je riječ o dvama, a ne o jednome molitveniku. S obzirom na to da je Anž Frankapan Brinjski vrlo vjerojatno do studenoga 1491.[60] boravio u gradu Kosinju te da je moguće da je Ambroz Kacitić radio i na *Kosinjskome brevijaru*, skloniji smo razmatrati isključivo PLM kao moguća djela Krištofora Dubrovčanina. Ako je u ovome radu Dubrovnik kao mjesto tiskanja PLM-a isključen, ako za Veneciju ne postoji nijedan pokazatelj – kao ni u slučaju tiskanja Prvotiska u Veneciji –[61] te ako Giannelli

[57] Pronađena su 24 izvora od 1968. do 2022. koji se koriste terminom *Kosinjski brevijar* za Brevijar iz 1491. Mance, 2023, str. 668–671.
[58] Opis Like i Krbave iz 1695., koji je prije bio nekorektno osporavan, prvi je put cjelovito obrađen s povijesnoga, geografskoga i sadržajnoga gledišta u knjizi *Kosinjska tiskara*. Taj se izvor mora uvažavati pri interpretaciji *Brevijara* iz 1491. Mance, 2023, str. 184–194. i prilog 5.
[59] „Valja napomenuti da kada je riječ o Kosinju kao mjestu gdje se nalazila oficina danas više nema sumnje, zahvaljujući preciznim poredbenim, tekstološkim istraživanjima da je ovdje doista tiskan glagoljski *Brevijar* iz godine 1491.“ Hercigonja, 1975, str. 213.
[60] Usp. Mance, 2023, str. 137–138.
[61] Od promotora ideje o Veneciji kao mjestu tiskanja Prvotiska, notornoga Jerneja Kopitara do danas, ne postoji ni jedan dokaz ili pokazatelj koji usmjerava tiskanje našega Prvotiska u Veneciju. Dapače, svi pokazatelji i sve analize govore upravo suprotno. Nije to ni posljednja knjiga našega grafičkog stručnjaka Frana Pare, koji na potpuno pogrješnoj analizi Daniele Fattori oko *Kosinjskoga brevijara* – u radu u kojemu donosi nove vijesti o

Veneciju i Dobrićevića isključuje još 1934., što preostaje predložiti kao mogući lokalitet tiskanja PLM-a? Je li doista nemoguće pretpostaviti da je Krištofor iskoristio postojeću Kosinjsku tiskaru u svojoj biskupiji kako bi otisnuo latinične molitvenike za dubrovačke redovnice te da su upravo to njegova djela o kojima govori Franjo Glavinić? U samome se tisku PLM-a uočavaju nespretnost, žurnost i obilježja laičkoga tiskarskog rada; čini se da su na njemu radili neiskusni, možda – s obzirom na pismo i jezik – dubrovački majstori iz Krištoforova kruga, a ne iskusni kosinjski popovi glagoljaši.

Kako god bilo, još smo daleko od odgovora na pitanje gdje je PLM otisnut. Na razini današnjih spoznaja, Dubrovnik i Venecija zasigurno ne dolaze u obzir, a Kosinj može ostati radna pretpostavka i prijedlog za daljnje promišljanje, a ne – parafrazirajući Putanca – „bjelodana činjenica" ili najizglednija prošla stvarnost, kako se do ovoga rada neutemeljeno tvrdilo za Dubrovnik.

Ispovidi iz 1492. – na pogrješan način promišlja o Veneciji kao mogućemu mjestu tiskanja hrvatskoga Prvotiska. Usp. Mance, 2023, str. 63–68.; Paro, 2025.; Mance, 2026.

BIBLIOGRAFIJA

Bogović, Mile. 2017. *Moji predšasnici biskupi u Senju, Otočcu, Krbavi, Modrušu, Vinodolu i Rijeci*. Senjsko muzejsko društvo; Gradski muzej Senj; Gospićko-senjska biskupija.

Bošnjak, Mladen. 1970. *Slavenska inkunabulistika*. Mladost.

Crkva – Papinski Hrvatski Zavod Svetog Jeronima. 2005. https://sveti-jeronim.org/crkva-2/ (pristupljeno 8. rujna 2026.).

Črnčić, Ivan. 1867. *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*. A slova vjeroplodničina u ruku viteza Petra Mariettia.

Ćošković, Pejo. „GLAVINIĆ, Franjo—Hrvatski biografski leksikon." 1998. https://hbl.lzmk.hr/clanak/6928 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

Državni arhiv u Dubrovniku. 2021. Analitički popis – Testamenta notariae 1503.–1602. https://dad.hr/wp-content/uploads/2021/07/HR-DADU-12-1-Testamenta-notariae-1503-1602.pdf.

Fancev, Franjo i Giannelli, Ciro (ur.). 1934. *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir: Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14. I 15. Vijeka*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Fattori, Daniela. 2000. „Incunaboli sconosciuti ed incunaboli semisconosciuti all'Archivio di Stato di Venezia." *La Bibliofilia* 102/3: 253–264.

Fattori, Daniela. 2003. „Venezia e la stampa glagolitica: I Cimalarca." *Studi veneziani* 45: 213–228.

Fermendžin, Euzebije. 1891. „Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620–1648." *Starine* 24: 1–40.

Fraknói, Vilmos (ur.). 1895. *Mátyás király levelei: Külügyi osztály. Második kötet, 1480–1490*. Magyar Tudományos Akadémia.

Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost*. Liber; Mladost.

Inc.VI.33 | DigiVatLib. 2015. https://digi.vatlib.it/view/Inc.VI.33 (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

Inkunabula | Struna | Hrvatsko strukovno nazivlje. 2015. https://struna.ihjj.hr/naziv/inkunabula/53080/#naziv (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

Innocent VIII. 2000. https://www.vatican.va/content/vatican/en/holy-father/innocenzo-viii.html (pristupljeno 8. rujna 2026.).

IVS Commune. *ICo 3571*, 2000. https://www.iuscommuneonline.unito.it/db/public/preview/previewtexts/ideditions/3571 (pristupljeno 5. rujna 2026.).

Jagić, Vatroslav (ur.). 1899. *Archiv für slavische Philologie*. Weidmannsche Buchhandlung.

Johannes of Speyer's Printing Monopoly, Venice (1469). 1469. https://www.copyrighthistory.org/cam/tools/request/showRepresentation.php?id=representation_i_1469& (pristupljeno 23. kolovoza 2026.).

Krasić, Stjepan. 1975. „Regesti pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku (1392-1600).” *Arhivski vjesnik* 17–18/1: 157–246.

Kundić, Damir. „Plenković danas u posjetu papi Lavu XIV, poklonit će mu knjigu ‚Incunabula Croatica.'” *Novi list*, 5. prosinca 2025. https://www.novilist.hr/novosti/hrvatska/plenkovic-danas-u-posjetu-papi-lavu-xiv-poklonit-ce-mu-knjigu-incunabula-croatica/ (pristupljeno 5. rujna 2026.).

Lonza, Nella. 2010. „Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku.” *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 48: 9–45.

Malić, Dragica. 1996. „Hrvatski latinički molitvenik u arhivu HAZU.” *Filologija* 27: 63–96.

Mance, Ivan. 2023. *Kosinjska tiskara: Povijesna, informacijska i kartografska studija*. Kvaka; Župe Gornji i Donji Kosinj; Kosinj konzalting.

Mance, Ivan. 2025. *Prvi hrvatski tiskar Broz žakan*. Kosinj konzalting; Župe Kosinj.

Mance, Ivan. 2026. „Frane Paro, Kako je tiskana prva hrvatska knjiga (Zagreb: Mozaik knjiga, 2025.).” *Ban Dvor* 1/1: bd2026-007. https://doi.org/10.68268/bd/o5ce6l.

Paro, Frane. 2025. *Kako je tiskana prva hrvatska knjiga*. Mozaik knjiga.

Prijatelj Pavičić, Ivana. 2011. „Prilog poznavanju dubrovačkih molitvenika XV. stoljeća.” *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42/1: 205–249.

Putanec, Valentin. 1985. „Novi prilozi za povijest hrvatskih inkunabula 15. Stoljeća.” *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* XIII/1: 3–56.

Putanec, Valentin. 1989. „Franjo Glavinić (1585–1652) i glagoljsko tiskarstvo 15. I 17. Stoljeća.” U *Zbornik radova o Franji Glaviniću*, Hercigonja, Eduard (ur.), 309–316. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti; Franjevački samostan; Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila.”

Runje, Petar. 2007. „Knjige glagoljaša Zadarske nadbiskupije u srednjem vijeku.” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 49: 151–184.

Runje, Petar. 2011. „Antun Zadranin, dominikanac, biskup modruški!” *Modruški zbornik* 4–5/4–5: 17–20.

Sixtus IV. 2000. https://www.vatican.va/content/vatican/en/holy-father/sisto-iv.html (pristupljeno 8. rujna 2026.).

Špoljarić, Luka. 2013. *Nicholas of Modruš, „The Glory of Illyria": Humanist Patriotism and Self-Fashioning in Renaissance Rome*. Doctoral dissertation, Central European University. https://www.etd.ceu.edu/2013/spoljaric_luka.pdf.

Theiner, Augustin (ur.). 1860. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia: Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita. Tomus secundus: Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII., 1352–1526*. Typis Vaticanis.

Tomić, Marijana (ur.). 2025. *Incunabula Croatica: Hrvatske inkunabule u hrvatskim ustanovama*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

Vitković, Zrinka. 2022. „Glagoljički zapisi u Drugom novljanskom brevijaru (1495.): Izvori za kasnosrednjovjekovnu kulturno–crkvenu povijest." *Obnovljeni Život: Časopis za filozofiju i religijske znanosti* 77/4: 495–506. https://doi.org/10.31337/oz.77.4.5.

Zbirke | Dubrovačke knjižnice. *Zbirke Znanstvene knjižnice Dubrovnik*, 2020. https://znanstvena.dkd.hr/zbirke (pristupljeno 5. rujna 2026.).